

בקרבן פסח נימנים על מוח שבראש, שאפשר להוציאו בלי שבירת עצם, ואין נימנים על מוח שבקולית, שאי אפשר להוציאו אלא בשבירת עצם²²⁹.

ב. רקע מדעי

מבנה ומטרות — השלד מורכב בעיקר מהעצמות, וכולל גם את הסחוסים ואת המפרקים. העצמות הם החלקים הקשים ביותר בגוף, וקשיותם נובעת משקיעת מלחים בתוך הרקמה החיבורית של העצם. מקור הרקמה הגרמית היא רקמת החיבור. יש שהרקמה החיבורית הופכת לעצם במישרין, כגון בעצמות הפנים ובחלק מעצמות הגולגולת, ויש שהיא הופכת לסחוס, וממנו מתפתחת רקמה גרמית, שהוא המצב ברוב העצמות הארוכות.

תפקיד השלד לשמור על מבנה הגוף, להגן על הרקמות הרכות והאיברים הפנימיים, ולשמש נקודת משען ומנוף לשרירים. כמו כן מהווה מערכת העצמות מרכיב חשוב במשק הסיידן בגוף. בתוך העצמות מצוי מוח העצמות, שתפקידו ליצור את מרכיבי הדם.

העצמות מחוברות ביניהן באמצעות מפרקים שונים. סוג המפרק וצורת העצם קובעים את טיב התנועות באותו מפרק.

השמים (שמות כד י), עצמי ובשרי (בראשית כט יד). וכן במשנה — אוזן הגדי וכו' בזמן שהיא עצם אחד מום, ואם אינה עצם אחד אינו מום (משנה בכורות ו ט). [4] דברים ח יז; איוב ל כא. [5] ישעיה מ כט; שם מז ט. [6] orthopedics. מילה מורכבת משתי מילים יווניות — orthos = ישר, pais = ילד או חינוך. והכוונה לפעולת יישור של עצמות. [7] על תולדות האורתופדיה ראה במאמרו של א.

טומאת נבלה — מוח הרי הוא כבשר לעניין טומאת נבלה²³⁰.

עצמות

א. הגדרת המושג

העצמות הם החלקים הקשים ביותר בגוף, המהווים את המרכיב העיקרי של השלד.

עצם נקראת גם גרם¹, ומכאן שלפועל 'לגרום' יש גם משמעות של לאכול עצמות².

עצם בהשאלה פירושו עיקרו וממשו של דבר³. בגלל תכונת העצם, שהיא החלק הקשה והחזק ביותר בגוף האדם, נגזרו גם המושגים עוצם⁴ ועוצמה⁵, במובן של חוזק וכוח.

הענף ברפואה העוסק בחקר העצמות ובטיפול במחלות ובפציעות של עצמות

שו"ת מהרי"ל סי' קסג; טושו"ע יו"ד סח ד; ש"ך סי' סח סק"ט; פרמ"ג שם בש"ד סק"ח; פר"ח שם סק"ז; שו"ת הר צבי חו"ד סי' סה. [229] פסחים פד ב; ירושלמי פסחים ז י; רמב"ם קרבן פסח י י. [230] חולין קכה א; רמב"ם, אבות הטומאה א ד. [1] בראשית מט יד; משלי יז כב; איוב מ יח. [2] במדבר כד ח; צפניה ג ג. [3] כגון — עצם היום הזה (ויקרא כג יד; יהושע י כז), כעצם

איברים באדם, שהם למעשה מספר העצמות בגוף האדם¹². קיים קושי ניכר בהתאמת מספר העצמות לפי מניין חז"ל למספר העצמות כפי שידוע לנו כיום, וכבר דנו בכך חוקרים אחדים¹³.

רשימת העצמות — להלן רשימת חלקי הגוף המכילים עצמות על פי חז"ל. יש לציין, שבחלקי הגוף השונים יכול שתהא רק עצם אחת, ויכול שיהיו מספר עצמות:

הגפה התחתונה — רגל במוכן המצומצם הוא כף הרגל בלבד¹⁴, וכך הוא בלשון התורה¹⁵. במוכן הרחב הוא כולל את כל הגפה התחתונה¹⁶. במבנה הגפה התחתונה מנו חז"ל את החלקים הבאים: פיסת הרגל, היא כף הרגל באדם, או הפרסה בבהמה; הקרסול¹⁷ הוא הפרק המחבר את כף הרגל עם עצם השוק, והוא נקרא גם ארכובה תחתונה¹⁸; עצם השוק¹⁹. בלשון המקרא משמש המושג 'שוק' הן לעצם הנ"ל, והן לשרירים של חלק הרגל התחתון²⁰. למעשה יש שתי עצמות בין הקרסול לבין הברך, והעצם השני היא עצם השוקית²¹; הארכובה²²,

חלוקה — מחלקים את העצמות לפי הצורה והמבנה לעצמות ארוכות, קצרות, שטוחות ובעלות מבנה לא סדיר. עצם ארוכה בנויה מגוף העצם⁸ וקצה העצם⁹. בגיל הצמיחה מופרד קצה העצם מגוף העצם ברקמה סחוסית פעילה¹⁰, הגורמת לצמיחת העצם.

השלד של אדם מבוגר מורכב מ-206 עצמות לפי החלוקה הבאה: גולגולת ופנים — 22; עצם הלשון — 1; עצמות השמע — 6; עמוד שדרה — 26; צלעות ועצם החזה — 25; גפה עליונה — 64; גפה תחתונה — 62.

התפתחות — בעובר מתפתחת מערכת השלד מהשכבה המסודרמלית החל מהשבוע השמיני להפריה.

ג. העצמות במקרא ובחז"ל

אנטומיה

מספר האיברים / העצמות — חז"ל¹¹ מנו מאתים ארבעים ושמונה (רמ"ח)

[18] malleolus. [19] tibia. [20] שיר השירים ה טו; ישעיה מז ב. [21] fibula. וראה במ"ב סי' עה סק"ב, בשם החיי אדם, שמשמע מדבריו ששוק הוא החלק שבין הגוף עד הברך, וזה תמוה, כי חלק זה הוא הירך, בעוד שהשוק הוא בין הברך לקרסול, וראה בנידון רש"י ע"ז כה א ד"ה דמסמכא; חיי אדם ד ז; שו"ע הרב או"ח עה א; ערוה"ש שם ג. וראה בס' נשמת אברהם חאו"ח סי' עה סק"ג. [22] knee. ביחס להגדרת ארכובה בבהמה — ראה שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"ב רס"י סט; אנציקלופדיה תלמודית, כרך ב, ע' ארכובה, עמ' קצב ואילך. אגב, המושג 'ארכובה' משמש בהשאלה לכל פרק מתקפל, כגון במפתח

גולדשטיין, קורות, כרך ה, חוב' יא-יב, שבט תשל"ב. [8] diaphysis. [9] epiphysis. [10] metaphysis. [11] אהלות א ח. [12] ראה ע' אברים ורקמות הע' 4. [13] ראה — התלמוד וחכמת הרפואה, עמ' 234 ואילך; פרויס, עמ' 60 ואילך; אנציקלופדיה תלמודית, כרך א, ע' אברים (א), עמ' קטו-ז; ר. קיפרווסר, בד"ד, 8, תשנ"ט, עמ' 29 ואילך. וראה לעיל ברקע המדעי. [14] ראה חגיגה יג א, וברש"י שם ד"ה רגלי. [15] ראה ערכין יט ב. [16] ראה יבמות קג א; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"ב רס"י סט. [17] ראה רש"י חולין עו א ד"ה למטה, על שתי הארכובות, וראה להלן הע' 21.

הגפה העליונה — ראה ערך יד.

עצמות הגולגולת³⁸.

השלד — השלד³⁹ הוא דפוס הצורה של הגוף⁴⁰. לעתים משמש המושג 'שלד' כשם נרדף לנבלה⁴¹. בימינו השלד הוא שם כולל לעצמות הגוף המייצבים את הגוף וקובעים את צורתו.

הגולגולת — גולגולת היא השם של עצמות הראש⁴², ואולי הוא מלשון עגלגל, שהראש הוא עגול. הגולגולת נקראת מלך האיברים⁴³, והיא נקראת גם קדירה⁴⁴. בהשאלה מסמל המושג את האדם כולו⁴⁵, מפני שהראש הוא הבולט והגבוה באיברי האדם. החלק העליון של הגולגולת נקרא קודקוד⁴⁶. יש שהמושג קודקוד מקביל למושג ראש כולו⁴⁷. לפי חז"ל, הקודקוד במבוגר הוא המקום שמוחו של תינוק

היינו הברך, ובה נמצאת עצם הפיקה²³, והיא הפרק המחבר את השוק עם הירך; עצם הירך או הקולית²⁴, או הרכוב²⁵. ראש הירך המתחבר לאגן נקרא כף הירך²⁶, או קטלית²⁷; בוקא דאטמא²⁸, היינו מפרק המרחשת²⁹, הוא הפרק המחבר את הירך לעצמות האגן.

עצמות אגן הירכיים, היינו עצם הכסל³⁰, עצם השת³¹, ועצם החיק³².

חוליות עמוד השדרה³³, ולו זה היא העצם שבסוף השדרה³⁴.

הצלעות³⁵ הן העצמות היוצאות מחוליות עמוד השדרה באזור החזה. המושג 'צלע' במקרא מתייחס לצד³⁶, וכנראה הושאל לצלע האנטומי, כי הצלעות הם בצידי החזה; עצם החזה, או מפתח של לב³⁷.

עילעא, וראה תוסי' חולין כב ב ד"ה יעלעו. [36] ראה מדרש רבה, בראשית, יז; רש"י וא"ע, בראשית ב כא; רמב"ם, מו"נ ב ל. וראה רד"ק בראשית שם. וראה ב"מ נט א וברש"י שם ד"ה ובצלעני, שצלע משמש באופן מושאל לאשתו של אדם. [37] עצם החזה = sternum, או עצם הבריח = clavicle. ראה בספרו של פרויס, עמ' 66. [38] ראה להלן הע' 42 ואילך. [39] מו"ק כה א; ב"ק לא ב; נידה כז ב-כח א; שם נו א. [40] רש"י נידה נו א ד"ה שלדו. [41] ב"ק לא ב, וברש"י שם. [42] שופטים ט נג; מל"ב ט לה; דבהי"א י י. [43] מנחות לו א. [44] חוליןמה א, וברש"י ומאירי שם. [45] שמות טז טז; שם לח כו; במדבר א ב. [46] דברים כח לה; שמו"ב יד כה; מנחות לו א; נגעים י י. [47] בראשית מט כו.

— ראה משנה כלים יד ח. patella [23]. femur [24]. יש לעתים שמשמשים במושג ירך לכל הרגל האחורית של הבהמה — ראה תוספתא חולין ג ג; רש"י חולין קלד ב ד"ה וכנגדו; ס' השרשים לרד"ק ע' ירך. המושג 'ירך' גם משמש בהשאלה כאיבר המין הזכרי — בראשית מו כו; שופטים ח ל. וראה גם בראשית כד ט; שם מז כט. [25] חגיגה יג א, וברש"י שם ד"ה רכובי. [26] בראשית לב לו. [27] אהלות א ח. וראה בספרו של פרויס, עמ' 63. [28] חולין מב ב. acetabulum [29]. בוקא הוא מלשון בוכנא, היינו העלי, שהוא תקוע בתוך המפרק שצורתו מכתש. ilium [30]. ischium [31]. pubis [32]. vertebrae [33]. [34] ברכות כח ב. וראה בע' עצבים, מערכת ה-, הע' 122 ואילך. ribs [35]. ובארמית צלע הוא

רופס⁴⁸, היינו המרפס⁴⁹.

מומים בעצמות הגוף

מומים בגולגולת – חז"ל⁶⁰ מנו מספר מומים במבנה הגולגולת:

כילון – שהראש דומה לכיסוי החבית, היינו חד למעלה ורחב למטה⁶¹, שאמצע ראשו בולט גבוה למעלה כמו ביצה⁶², או שראשו ארוך וצר ומצחו בולט⁶³. הכוונה כנראה לצורות פתולוגיות שונות של הגולגולת הנובעות מסגירה מוקדמת של התפרים בגולגולת⁶⁴.

לפתן – שראשו דומה לראש לפת, היינו שראשו רחב ויוצא מכאן ומכאן, עד שתמצא ראשו על צווארו כמו ראש הלפת על העלים שלו, וצווארו עומד באמצע ראשו⁶⁵. יתכן שהכוונה למבנה פתולוגי של הגולגולת כתוצאה מרככת בינקות⁶⁶, או אולי הכוונה להידרוקן הראש⁶⁷, שהראש גדול והפנים קטנים יחסית.

מקבן – שהראש דומה לקרדוס, היינו שעורפו עגול וקצר ביותר⁶⁸, או שפדחתו בולטת לפניו, וכן עורפו בולט ביותר לאחוריו, כמקבת שבולטת מכאן ומכאן לבית היד⁶⁹. ואף כאן הכוונה לשינויים

בהגדרת הגולגולת – יש שכתבו, שהיא מתחילה מעל גובה העינים, וכוללת את המצח⁵⁰; ויש שכתבו, שהיא כוללת גם את הפנים עד הפה, ובצדדים מגיעה הגולגולת עד האוזניים⁵¹. מאחור מגיעה הגולגולת עד החיבור עם חוליות הצוואר⁵².

נתונים שונים – כל בריה שאין בה עצם, אינה מתקיימת י"ב חודש⁵³, או אף איננה חיה יותר משהה חדשים⁵⁴.

חז"ל הכירו והבדילו בין עצמות שיש בהן מוח-עצמות, ולבין עצמות בלי מוח-עצמות⁵⁵.

לפי חז"ל המקור הגנטי של העצמות הוא האב⁵⁶.

עצם אין גזעו מחליף⁵⁷, אך מכל מקום הוא מתחזק וגדל במקצת אחרי שנחסר⁵⁸.

העצמות הן חיוורות-לבנות כצבע הסיד⁵⁹.

סט א. [60] בכורות מג א-ב; רמב"ם ביאת המקדש ח א. [61] רש"י שם. [62] פיהמי"ש לרמב"ם בכורות ז א. ורמב"ם ביאת המקדש ח א. [63] ערוך, ע' כילון. [64] היינו craniostynosis. ראה א. שטינברג, פרקים בפתולוגיה בתלמוד ובנושאי כליו, עמ' 81. וראה עוד בספרו של פרויס, עמ' 206. [65] רמב"ם ביאת המקדש שם. וראה בכורות שם. [66] היינו caput quadratum – ראה א. שטינברג, שם. [67] היינו hydrocephalus. [68] רש"י בכורות שם. [69] ערוך, ע' מקב;

[48] מנחות שם. [49] fontanelle. [50] רש"י חולין נב ב ד"ה רוב גובהה; ב"י יו"ד סי' ל; או"ז חולין סי' תיט. [51] פי' רגמ"ה חולין שם; טור יו"ד סי' ל. וראה עוד בתבו"ש יו"ד סי' ל סק"א; יד אברהם יו"ד שם. [52] חולין מה ב, ובפירש"י שם. [53] חולין נח א. [54] ירושלמי שבת א ג. [55] פסחים פה א; זבחים צו ב. וראה איוב כא כד. וראה עוד בע' עצבים, מערכת ה- הע' 58. [56] נידה לא א. וראה עוד בע' תורשה הע' 95. [57] נידה נה א. [58] תוס' נידה שם ד"ה בשר. [59] ב"ק

ביחסים של עצמות הגולגולת כתוצאה מרככת בינקות⁷⁰, או יתכן גם מצב של חיבור עצמות הגולגולת חלקי⁷¹.

ראש שקוט או שקוע – שהראש מוטל בין כתפיו⁷², היינו שהצוואר קצר ביותר, או שדמות ראשו כאילו נתנו יד על קדקד הראש, ונתפשט עד שבלטו צדדיו⁷³.

סקיפת – שאחורי ראשו בולט לצד עורפו⁷⁴, או שיש שקע בעורפו⁷⁵. ואף שינויים אלו ייתכנו במצב של רככת ושכיבה ממושכת על הגב⁷⁶.

ראש סגלגל⁷⁷ – היינו ראש עגול, ויתכן שהכוונה לראש קטן במיוחד⁷⁸.

שני ראשים – אדם שיש לו שני ראשים, הרי הוא טריפה⁷⁹.

מומים בגפיים התחתונות – במקרא מצינו שני מומים בגפיים התחתונות:

פיסח – ראה ערך חגר.

שרוע⁸⁰ – מי שירכו נקעה ממקומה, והוא גורר אותה⁸¹, והוא בלשון הברייתא השחול והכסול⁸².

בחז"ל⁸³ מצינו מספר מומים בגפיים התחתונות:

חלול – מי שכף רגלו חלולה, כך שעומד על העקב ועל האצבעות, ומרכז כף הרגל גבוה מעל הארץ⁸⁴, היינו כף רגל קעורה.

כף רגל שטוחה – כף רגל רחבה ושטוחה כמו אווז, ללא הקשת הטבעית של כף הרגל⁸⁵.

קישן – היינו המקיש בקרסוליו בעת שהולך⁸⁶, וזה מתאים לברך עקולה⁸⁷, או מקיש בארכובותיו בעת שהולך, וזה מצב של ברך קלובה⁸⁸.

שברמב"ם "נשמטה" ירכו הוא "נשתרבה" ירכו בלשון הברייתא. אך ראה רש"י עה"פ ויקרא שם, ורש"י תמורה ז א ד"ה שרוע, שפירש שרוע שאחד מאיבריו גדול מחברו. ויתכן שהכוונה שכך נראה הדבר, והוא בגלל שהירך נשטט ממקומו ונראה ארוך מחברו, אך אי אפשר לפרש כן ביחס לאיברים אחרים. [82] בכורות מ א, במומי בהמה, ושם מג א, במומי אדם. וראה עוד רמב"ם ביאת מקדש ז ט; טור יו"ד סי' שט, בבכור. [83] בכורות מד ב-מה א; רמב"ם ביאת המקדש ח יג. כל המומים דלהלן שלא צויין מקור אחר – הכוונה למקור זה. [84] pes planus. [85] שבת לא א; בכורות שם. והיינו pes planus. [86] רש"י בכורות מה א ד"ה הקישן; רמב"ם ביאת המקדש שם. [87] genu varum. [88] genu valgum.

תפא"י בכורות ז א. וראה רמב"ם ביאת המקדש, שם. [70] א. שטינברג, שם. [71] היינו craniostosis. [72] רש"י בכורות שם. [73] פיהמ"ש לרמב"ם שם. וראה על כל המומים הללו בכס"מ ביאת המקדש שם. [74] פיהמ"ש לרמב"ם שם. [75] רש"י שם. [76] א. שטינברג, שם. [77] שבת לא א; נדרים טו ב. וראה אבות דרבי נתן טו ב. [78] היינו microcephaly. וראה בספרו של פרויס, עמ' 207. [79] תוס' ב"ק יא ב ד"ה בכור; תוס' מנחות לו ב סוד"ה שומע. אמנם יש חולקים וסוברים שהוא אינו טריפה – ראה באריכות שיטות הפוסקים באנציקלופדיה תלמודית כרך כו ע' יתר הע' 372. [80] ויקרא כא יח. [81] תו"כ ויקרא שם; פיהמ"ש לרמב"ם בכורות ו ז. וראה שו"ת חת"ס חו"ד סי' נו, וחזו"א בכורות סי' כה אות כב,

- עיקל — כל שהוא מקיף פרסותיו ואין ארכובותיו נוקשות זו בזו, והיינו רגל בצורת קשת, אשר נראית כך גם בלא הליכה⁸⁹.
- בעל הפיקה — באופן כללי 'פיקה' היא בליטה, ונחלקו המפרשים והפוסקים אם הכוונה כאן לבליטה גרמית, היינו עצם עגולה מעל העקב⁹⁰, או לבליטה בשרית, היינו שהכוונה לשרירי עכוזים גדולים⁹¹.
- קילבן — מי שיש לו פיקה שיוצאת מבוהן רגלו. אולי הכוונה לעיקום הבוהן⁹², או לזיו עצם היוצא מהבוהן⁹³.
- על מומי אצבעות — ראה ערך יד.
- על גפים תותבות⁹⁴ — ראה ערך אברים ורקמות.
- מחלות וטיפולים
- פציעות ושברים — פציעות שונות ושברים בעצמות מוזכרים במקרא⁹⁵ ובחז"ל, הן ביחס לבני אדם, והן ביחס לבעלי חיים, בעיקר ביחס לדיני טריפות, לדיני מומי כהן, ולדיני מומי בהמה.
- בעניין פתיחת הגולגולת באופן ניתוחי
- ראה ערך עצבים, מערכת ה-.
- פריקת הירך — יש שעצם הירך נשמטת החוצה מתוך הפרק שלה⁹⁶. חז"ל הבדילו בין פריקה ללא פגיעה בגידים ובעצבים שסביב הפרק, היינו שרוע⁹⁷ או שחול⁹⁸, לבין פריקה עם קריעה של הגידים.
- מחלות עצם — מי שאכילתו מרובה משתייתו, עצמותיו סכויים, היינו שחורים; מי ששתייתו מרובה מאכילתו, עצמותיו שרופים; השותה יין חי, עצמותיו שרופים⁹⁹.
- רקב עצמות¹⁰⁰ היא מחלה שאין לה מרפא ותרופה. יש המזהים מחלה זו כסרטן העצמות¹⁰¹.
- עיסוק בתורה היא רפואה גם לעצמות¹⁰².
- מי שיש לו עצם בגרונו, מביא עצם מאותו המין, ומניחו על קדקודו ויאמר: אחד יורד ובולע, בולע ויורד אחד אחד אחד¹⁰³.
- אש של עצמות¹⁰⁴ היא מחלת חום הגורמת לכאבי עצמות¹⁰⁵.
- לעיל הע' 82-80. [98] בכורות מ א. ולשון 'שחול' הוא תירגום של משיכה — אונקלוס שמות ב י. [99] נידה כד ב. [100] משלי יב ד; שם יד ל; חבקוק ג טו. [101] ראה דעת מקרא משלי יב ד, הע' 8. [102] תנחומא יתרו ח. [103] שבת סז א. [104] ברכות לב א; גיטין ע א. [105] וראה ע' מחלות הע' 146-147.
- [89] genu varum או רגלי O. [90] רמב"ם ביאת המקדש ח יג. [91] תוס' בכורות מה א ד"ה בעל; ראב"ד ביאת המקדש שם. מפשט הגמרא משמע כשיטה זו. [92] hallux valgus. [93] exostosis. [94] prosthesis. [95] שמות כב ט; ויקרא כא יט; שם כב כב; שמו"א ד יח; יחזקאל ל כא-כב; שם לד ד. [96] היינו dislocation of hip. [97] ויקרא כא יח. וראה

ד. פרטי דינים

עצמות אדם

בדיני שבת – עצם שנתפרקה
מחיבורה בשבת, מותר להחזירה למקומה¹⁰⁶.

עצם שנשברה בשבת, גם אם ברור שאין בכך משום סכנה לכל הגוף, מותר לחובשה בתחבושת זמנית כדי להחזיקה, וכן מותר לקושרה כדי להרים את מקום השבר, וטוב שיעשה קשר עניבה ולא קשר כפול, או שיחבר את התחבושת בסיכת בטחון¹⁰⁷.

מותר לעשות צילום בחשש לשבר בעצמות בשבת, אבל יש לדחות את חבישת הגבס עד למוצאי שבת, אך בתנאי שעל פי הצילום והערכת הרופא לא יוחמר מצבו של החולה כלל עקב השהייה זו¹⁰⁸; ואם יש צורך דחוף לשים גבס על שבר, יש לעשותו בדרך של שינוי ככל האפשר¹⁰⁹, שכן בעשיית גבס יש משום איסורי לש ובונה¹¹⁰, ועל ידי רופא גוי מותר לעשות תחבושת גבס גם אם אין כל סכנה¹¹¹.

בדיני עגונה – נחתכה רגלו של אדם
מן הארכובה ולמעלה, הרי הוא טריפה,

ואינו יכול לחיות¹¹². לפיכך, מי שקשרוהו ברגלו ושלשלוהו אל הים, ולא עלה בידם אלא רגלו מארכובה ומעלה, משיאים את אשתו לאחור י"ב חודש, שטריפה אינה חיה י"ב חודש¹¹³.

שינויים שונים במבנה העצמות, במבנה הגולגולת, ובמבנה הגפיים נידונו על ידי הפוסקים אם הם מהווים סימן מובהק להכרת המת, לצורך היתר עגונות. כגון, מבנה האצבעות – גודלן, עוביין, חיבור ביניהן, קטיעות, ריבוי אצבעות, מומים במבנן; מבנה העצמות – גודלן, צורתן, מספרן; מבנה הגולגולת – גודלה, צורתה; מבנה הרגליים – מומים במבנן, שיתוקים, צליעה, נקיעות¹¹⁴.

בדיני ייבום – נחתכה רגלו של יבם
מן הארכובה ומעלה, החליצה פסולה, ומן הארכובה ולמטה, נחלקו הפוסקים בדינו¹¹⁵; אם הסנדל היה קשור מן הארכובה ולמטה, החליצה כשרה, ומן הארכובה ולמעלה, החליצה פסולה¹¹⁶.

בדיני טומאת יולדת – המפלת וולד
עם מומים חמורים בעצמות ובשלד, כגון שגולגולתו אטומה, או שהיה הוולד אטום, היינו שחסר מטבורו ולמטה, או שיש לו שני גבים או שתי שדרות, או שהפילה

שבת כהלכתה, פט"ז הע' לז-לח. [111] שם לח ו. [112] ראה יבמות קכא א; נידה כד א. [113] יבמות שם; טוש"ע אבהע"ז יז לב. וראה באריכות באוצה"פ שם ס"ק רסה-רסח. [114] ראה אוצה"פ סי' יז סקצ"ט, לוח הסימנים אות' ו-כג; פו-פח; קטז-קכ; קכב-קלב. [115] ראה ע' חגר הע' 92 ואילך. [116] ירושלמי יבמות יב א. וראה שו"ת חת"ס

[106] ערוה"ש או"ח שכח מ; שמירת שבת כהלכתה לג יז. וראה דעת תורה סי' שכח סע' מז; שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' טו פ"י סק"י. [107] שמירת שבת כהלכתה לג יח. וראה בס' ביצחק יקרא על או"ח סי' שכח ס"ל. [108] שמירת שבת כהלכתה לה ה. [109] ראה מאמרו של ב. סוקול, הלכה ורפואה, ה, תשמ"ח, עמ' שכז-ח. [110] ראה שמירת

בריית ראש שאינו חתוך, או יד שאינו חתוך, בכל אלו איננה טמאת יולדת, שאין זה וולד¹¹⁷.

ומכאן עד שתמצא ראשו על צווארו כמו ראש הלפת על העלים שלו¹²³.

במבנה הידיים נמנו מספר מומים — ראה ערך יד.

במבנה הרגליים נמנו מספר מומים: מי ששוקיו עקומות עד שמחבר רגל לרגל ואין ארכובותיו נוגעות זו בזו; מי שפיקתו יוצאת; מי שעקבו יוצא לאחוריו עד שנמצא השוק כאילו הוא באמצע רגלו עומד; מי שפרסותיו רחבות כשל אווז; מי שפיקה יוצאת מגודלו; מי שיש לו אצבע יתירה ברגלו, ואם חתכה — כשר, ובלבד שאין בה עצם; מי שחסר אחת מאצבעות רגליו; מי שאצבעות רגליו מורכבות זו על גבי זו; מי שהיו אצבעות רגליו קלוטות עד למטה מן הפרק, ואם היו עד הפרק, או שחתכן והפרישן — כשר; מי שרגלו כולה שווה, שנמצא רוחב פס אצבעותיו כרוחב עקבו, וכאילו היא חתיכה שווה; מי שרגלו עקומה דומה למגל, שנמצא פס רגלו שיש בו האצבעות עם עקבו כאילו הם שני ראשי הקשת; מי שרגלו חלולה, והוא שיהיה אמצעה גבוה מעל הארץ, ונמצא כשעומד, עומד על עקיבו ועל אצבעות רגליו; במקיש בקרסוליו בעת שמהלך; מי שמקיש בארכובותיו בעת שמהלך¹²⁴.

בגדי כהונה — המכנסיים של בגדי

בביאור גולגולת אטומה — יש אומרים, שהכוונה לגולגולת חסרה, ואפילו כלשהו, או שחסרה לפחות שיעור כסלע¹¹⁸; ויש אומרים, שהכוונה לגולגולת סתומה, שאין בתוכה חלל כלל, אבל חסרון בעצם אינו מונעו מלהיקרא וולד¹¹⁹. בזמן הזה אין אנו בקיאים בצורות הוולד, ולכן בכל מקרה האשה טמאה לידה¹²⁰.

אם הפילה יד חתוכה או רגל חתוכה, הרי חזקתה מוולד שלם, ומצטרפים לרוב איבריו¹²¹.

בדיני ערכין — בלשון בני אדם נקרא 'רגל' עד הארכובה, ולכן האומר משקל רגלי עלי כסף או זהב להקדש, אומדים כמה ראויה להישקל הרגל עד הארכובה ונותן¹²².

מומי כהן הפוסלים בעבודה — במבנה הגולגולת נימנו חמישה מומים, שהכהן פסול בגללם לעבודה במקדש, מי שאמצע קדקודו שוקע למטה כמו שדחקו בידו; מי שאמצע קדקודו עולה למעלה כמו ביצה; מי שפאת ראשו יוצא כנגד פניו כמו מקבת; מי שראשו יוצא מאחוריו כנגד עורפו; מי שראשו יוצא רחב ויוצא מכאן

כד א; רמב"ם איסורי ביאה י יא. [122] ערכין יט ב; רמב"ם ערכין ב ה. [123] בכורות מג ב; רמב"ם ביאת המקדש ח א. וראה בראב"ד ובכס"מ שם. וראה לעיל בפרק על מומים בעצמות הגוף. [124] בכורות מד ב-מה א; רמב"ם ביאת המקדש ח יג. וראה בראב"ד ובכס"מ שם. וראה לעיל

חאבהע"ז ח"ב רס"י טט. [117] נידה כד א; רמב"ם איסורי ביאה י יא. וראה עוד בע' הפלה הע' 62 ואילך. [118] רמב"ן חולין מד א, ב' התירוץ. [119] רמב"ן שם. וראה מאירי נידה שם. [120] ראב"ד, בעלי הנפש, שער הפרישה; ב"י יו"ד סי' קצד, בדעת הרשב"א. [121] נידה

כל אלו המטמאים באוהל, חייבים לציין עליהם, כדי שלא יהיו תקלה לרבים¹³¹.

ארץ העמים מטמאה במגע ובמשא מדרבנן¹³², לפי שהגויים מתרשלים בקבורת מתייהם, וקוברים אותם בכל מקום, וגזרו טומאה מפני העצמות שאין נזהרים בהם¹³³.

בית הפרס, היינו שדה שנחרש בה קבר, ונידוכו עצמות המת, והתפזרו בכל השדה¹³⁴, מטמא במגע ובמשא מדרבנן, כי חוששים שמא יש בעפר עצם כשיעור שעורה¹³⁵, אבל אינו מטמא באוהל¹³⁶.

בדיני טומאת כהן — כהן אינו מטמא לעצם מעצמות אביו, וכן המלקט עצמות אביו, אינו מטמא להן, אף על פי שהשדרה קיימת¹³⁷.

עצמות בעלי חיים

בדיני שבת — עצמות הראויות למאכל בהמה, מותר לטלטלם בשבת, ולהעבירם מעל השולחן¹³⁸, ואפילו אם נתפרקו מעל הבשר בשבת¹³⁹, ואפילו אם באותה עיר

כהונה היו ממתנים ועד ירכים¹²⁵, והיינו מהמתנים עד סוף הירך שהיא הארכובה¹²⁶.

בדיני טומאת מת — רובע קב עצמות מן המת, שדרה, גולגולת, רוב מנין עצמות, או רוב בנין עצמות, ועצם מן המת, הם אבי אבות הטומאה¹²⁷.

השדרה, הגולגולת, רוב בניינו ורוב מניינו של המת, רובע עצמות מכל מקום, אף על פי שאין בהם לא רוב בנין ולא רוב מנין, כל אלו בכלל המטמאים במגע, במשא ובאוהל; שדרה שחסרה, ואין בה רובע עצמות, גולגולת שחסרה, ואין בה רובע עצמות, ועצם מן המת, אפילו יש בו שיעור כשעורה, כל אלו בכלל המטמאים במגע ובמשא, ואינם מטמאים באוהל¹²⁸.

ניטלה הירך כולה באדם — יש אומרים, שדינו כמת ומטמא באוהל, כדין נבלה בבהמה במצב כזה; יש אומרים, שאין דינו כמת, ואין אדם דומה לבהמה בעניין זה¹²⁹; ויש מי שחילק בין אדם שנולד עם הירך, והוא ניטל אחר כך על ידי חולי או בידי אדם, לבין מי שנולד מתחילת ברייתו כשהוא חסר ירך¹³⁰.

ב ג; שבת יד ב; רמב"ם טומאת מת ב טז. [133] רמב"ם פיהמ"ש אהליות שם, ורמב"ם טומאת מת שם. וראה בגדר המושג הזה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ב, ע' ארץ העמים, עמ' קצו ואילך. [134] רמב"ם טומאת מת י א. [135] ר"ש, רא"ש ורע"ב אהליות יח ב. [136] אהליות ב ג; פסחים צב א; רמב"ם טומאת מת ב טז; שם ג ב. [137] רמב"ם אבל ב יד, על פי נזיר מג ב. וראה בנו"כ הרמב"ם שם. [138] שבת קמג א; רמב"ם שבת כו טז; טוש"ע או"ח שח כז. [139] מ"ב שם סקק"י.

בפרק על מומים בעצמות הגוף. [125] שמות כח מב. [126] רמב"ם כלי המקדש ח יח. [127] נזיר נב א-ב; רמב"ם טומאת מת ב ח-י. וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ו, ע' גלגלת, עמ' סא-סג, בדיני טומאה הנוגעים לגולגולת. [128] אהליות ב א-ג; ברכות מא א; רמב"ם טומאת מת ג א-ב. [129] ראה מאירי חולין כא א; יש"ש חולין פ"א סי' מד. וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית, כרך כה, ע' ירך, עמ' תקעח-ט. [130] פלתי סי' נ סק"ב. [131] מו"ק ה ב; רמב"ם טומאת מת ח ט. [132] אהליות

אין בהמות מצויות¹⁴⁰.

אחת צלעות מצד אחד, ואחת מצד שני, ודווקא כשנשברו במחציתן הסמוכה לעמוד השדרה, ודווקא הצלעות הגדולות שיש בהן מוח עצמות¹⁴⁶.

שיעור איסור הוצאה של עצם בשבת מרשות לרשות הוא כדי לעשות ממנו תרווד¹⁴¹.

נעקרו רוב צלעותיה; או שנעקרה אפילו צלע אחת יחד עם חצי חולייתה שהצלע תקועה בה; או שנעקרה חוליה אחת מעמוד השדרה, אפילו היתה מן החוליות שלמטה מהכסלים, שאין בהן צלעות, הרי אלו טריפה¹⁴⁷. ודווקא נעקרו הצלעות, אבל אם היו חסרים מלידה, הרי זו כשרה¹⁴⁸.

עצמות עוף הנמצאות בחמין, שאינן מבושלות כל צרכן לפני השבת, ובמשך הלילה מתבשלות עד שיש שאוכלים אותם ומוצצים את מוח העצמות שלהם — יש מי שכתב, שאין כלל דין בישול בעצמות, כי עצמות אינן נחשבות כאוכלים, ולכן אין איסור החזרת הקדירה עם החמין בשבת¹⁴²; ויש מי שכתב, שיש להקפיד שעצמות העוף תהיינה מבושלות כל צרכן וראויות לאכילה, שאם לא כן יש איסור החזרת הקדירה בשבת¹⁴³.

אם נשברה השדרה, ולא נפסק חוט השדרה — כשרה¹⁴⁹.

בדיני טריפות — שבורה היא אחת משמונה מיני הטרפות העיקריים¹⁴⁴, ובכלל שבורה גם נשברו צלעות הבהמה, נעקרו צלעותיה, ונחבסה גולגולתה¹⁴⁵.

גולגולת שנחבסה ברובה¹⁵⁰, היינו שהוכתה ונתרוצצה אף על פי שלא נשברה, או שנשברה ונסדקה — טריפה, אף על פי שקרום של מוח קיים, ולא חסר מן העצם כלום¹⁵¹. דין זה נוהג בבהמה, בחיה, ובעוף¹⁵².

נשתברו רוב צלעות הבהמה, הרי היא טריפה, והיינו בין שנשברו שש צלעות מצד אחד, ושש מצד שני, או שנשברו

נפחתה, היינו חסרה, הגולגולת, ולא

[147] חולין שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם ג-ד.
[148] רמ"א שם ג. [149] חולין נד א; טוש"ע יו"ד לב ב, נד ה. וראה בדגול מרובה בסי' לב שם, שמכל מקום צריך לבדוק אם לא נפסק חוט השדרה, עיי"ש. [150] בהגדרת 'רובה' — ראה חולין נב ב; רי"ף ורא"ש שם; רמב"ם שחיטה י ו; טוש"ע יו"ד ל א. [151] חולין מב ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם. וראה באריכות על הפירושים השונים של 'נחבסה', ועל החומרה ככל הדעות להטריף — תבו"ש יו"ד סי' ל סק"א; כרתי שם סק"ב; צ"צ החדש פס"ד סי' ל. [152] ירושלמי נידה סוף"ג; טוש"ע שם; ש"ך שם סק"ז; ביאור

[140] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' שמירת שבת כהלכתה פי"ב הע' צא.
[141] שבת פא א; רמב"ם שבת יח יב.
[142] שו"ת אגרות משה ח"ד סי' עו-עז.
[143] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה פ"א סי"ח אות ד (וראה גם בס' שולחן שלמה ח"ב סי' שיח סק"ט(ב)). וראה בשו"ת אגרות משה שם, מו"מ עם הגרש"ז אויערבאך בנידון. [144] חולין מג א; רמב"ם, שחיטה ה ב, ושם פ"י; טוש"ע יו"ד כט א.
[145] ש"ך שם סק"ט. [146] חולין נב א-ב; רמב"ם שחיטה י א-ב; טוש"ע יו"ד נד א-ב.

עופות שיש להם נקבים בגולגולת מטבע לידתם, כגון אווזות, נחלקו הפוסקים אם כשרים הם אם לא¹⁶⁰.

ראש הירך של בהמה שנשמט מהפרק של¹⁶¹ — יש אומרים, שהבהמה כשרה, אפילו אם נפסקו הניבים שבפרק, אבל היא טריפה אם הניבים התעכלו¹⁶²; ויש אומרים, שהבהמה טריפה, אפילו אם לא נפסקו ולא נתעכלו הניבים¹⁶³. אמנם יש מהפוסקים המפרשים את המושג 'שמוטת הירך' כמתייחס לפרקים אחרים, כגון לפרק שבין הירך לשוק, או לפרק שבין המכתשת ועמוד השדרה¹⁶⁴.

בין האחרונים מצינו דיון אם המדובר דווקא בנקיעה חלקית, או אף בנקיעה מלאה, ולעניין זה, אם עיכול הניבים הוא תנאי לטריפות דווקא בנקיעה חלקית או דווקא בנקיעה מלאה, או שאין הבדל ביניהם¹⁶⁵. כמו כן נחלקו הפוסקים אם לא

ניקב קרום של מוח — כשרה¹⁵³. רוב הראשונים סבורים, שהבהמה כשרה דווקא אם ניטלה או חסרה מהגולגולת פחות משיעור סלע, היינו כשליש טפח, ובמידות שלנו הוא נע בין 3.3-3.5 ס"מ¹⁵⁴, אבל יותר משיעור זה — טריפה¹⁵⁵; ויש אומרים, שדווקא אם חסר רוב הגולגולת — טריפה, אבל אם חסר או ניטל אפילו יותר משיעור סלע — כשרה¹⁵⁶.

ניקבו נקבים שיש בהם חסרון, אפילו נקבים הרבה, הרי הם מצטרפים לשיעור¹⁵⁷.

עופות של מים, כגון אווזים, אפילו נקב כלשהו בגולגולת — טריפה, ואפילו לא ניקב קרום של מוח, ובעופות היבשה צריך בדיקה אם ניקב קרום של מוח¹⁵⁸. אכן בזמננו אין אנו בקיאים בבדיקה זו, ולכן גם בעופות יבשה, אם ניקב עצם הגולגולת, טריפה בכל מקרה¹⁵⁹. ולעניין

יהושע חיו"ד סי' טו; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' נה; דרכ"ת סי' ל סקל"א; גילוי דעת שם סקי"ט-כ"ג; ערוה"ש יו"ד ל יח. וראה בשו"ת הר צבי חיו"ד סי' כד. [161] חולין נו ב. יש אומרים, שזה מצב זהה למצב של בוקא דאטמא דשף מדוכתיה — חולין נד א-ב, ויש מחלקים בין המצבים הללו — ראה רש"י ותוס' חולין שם; שו"ת הרשב"א ח"א סי' רצד; ראב"ד שחיטה י ג; כלבו סי' קא. וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ג, ע' בוקא דאטמא, עמ' יח ואילך. [162] רש"י חולין נד ב ד"ה מתעכל; רמב"ם שחיטה י ג; טוש"ע יו"ד נה ב. [163] ראב"ד שם, ובשו"ת הרשב"א שם ובחידושי הר"ן חולין שם, בשמו של הראב"ד. במהות הניבים נחלקו הפוסקים — ראה סיכום הדעות באנציקלופדיה תלמודית, כרך ג, ע' בוקא דאטמא, עמ' יט-כ. [164] ראה אנציקלופדיה תלמודית, שם. [165] ראה אנציקלופדיה תלמודית שם הע' 14-17.

הגרי"א שם סק"א. [153] חולין נד א. וראה בערוה"ש יו"ד רס"י ל. [154] וראה בדרכ"ת סי' ל סקכ"א כמה שיטות. [155] רש"י, תוס', רמב"ן, רשב"א, ר"ן, מאירי — חולין נד ב; ר"ש אהלות ב ג; רבנו ירוחם נט"ו אות ג; רמב"ם שחיטה י ה; טוש"ע ל ב. [156] ר"ת תוס' חולין מב ב ד"ה ואמר, ובכורות לו ב ד"ה כדי; העיטור הל' טריפות ע' חסר; ס' האשכול ח"ג עמ' 73; טור יו"ד סי' ל, בשם הרא"ש, וראה בב"י שם. וראה בדרכ"ת שם סקי"ז, שלא מועיל אם עור או בשר סותם את חסרון העצם. [157] רמב"ם שחיטה י ה; טוש"ע שם. [158] חולין נו א; רמב"ם שחיטה י ז; טוש"ע יו"ד ל ב. וראה שו"ת הרא"ש כלל כ סי' ו. [159] או"ה כלל נד סי' ו; רמ"א יו"ד שם. [160] ראה שו"ת צמח צדק הישן סי' עא; שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' סה; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' ה; שו"ת צמח צדק החדש חיו"ד סי' כ; תבו"ש יו"ד סי' ל סק"ח; שו"ת פני

נתעכלו הניבים, אם צריך שיהא עור ובשר חופים את רובו, או שאין צורך בתנאי זה להכשר¹⁶⁶. עוד נחלקו הפוסקים אם יש הבדל בדיני שמוטת הירך כאשר המצב היה מלידה¹⁶⁷, היינו נקע הירך מלידה¹⁶⁸. דין שמוטת הירך נוהג גם בעוף¹⁶⁹.

מאזור השבירה — אסור, אם אין עור ובשר חופים את רובו¹⁷⁴; ויש מטריפים את הבהמה אם נשברו רגליה הקדמיות סמוך לגוף, ורואים שנצרר דם מעבר לצלעות¹⁷⁵.

ניטל הירך כולו — הבהמה נבלה, ומטמאה מחיים, אף על פי שהבהמה עדיין מפרכסת, מפני שהירך הוא איבר שהנשמה תלויה בו¹⁷⁰.

וכן הדין בעוף, אלא שאם יש לשבר עוקץ, צריך לבדוק את הריאה¹⁷⁶. ויש מי שכתב, שאין אנו בקיאים בבדיקת הריאה, ולכן לא מועילה בדיקה זו, ויש להטריף העוף אם יש לשבר עוקץ, או שהשבר סמוך לגוף במרחק פחות מאגודל¹⁷⁷. נמצא הגף של עוף שבור, ואינו יודע אם קודם שחיטה נשבר או אחר כך — יש אומרים, שהעוף טריפה אם יש לשבר עוקץ¹⁷⁸; ויש אומרים, שהעוף כשר¹⁷⁹.

נשברה עצם הקולית סמוך לגוף, היינו בבהמה גסה — במרחק ארבעה אצבעות; בבהמה דקה — שתי אצבעות; בעוף — הגדול לפי גדלו, והקטן לפי קטנו¹⁷¹, אם אין להטריף מדין שבירת עצם¹⁷², מכל מקום יש להחמיר ולהטריף מחשש שנתעכלו הניבים, אבל במקום הפסד מרובה אין להחמיר¹⁷³.

בדיני ביטול איסור — בדין צירוף עצמות לביטול איסור — יש אומרים, שעצמות היתר מצטרפות לשיעור היתר, ועצמות איסור מצטרפות לאיסור¹⁸⁰; יש אומרים, שעצמות ההיתר מצטרפות להיתר, אך עצמות איסור אינן מצטרפות לא לאיסור ולא להיתר¹⁸¹; יש אומרים,

נשברו או שנחתכו הרגלים הקדמיות של הבהמה, הרי היא כשרה, אבל העצם השבורה עצמה, עם מעט בשר למעלה

נה א, סיכום שיטות בשבירת הרגל. [173] רמ"א שם. וראה ש"ך שם סק"ו; פרמ"ג שם בשפ"ד סק"ד; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' כ. [174] ראה חולין נו א, ושם עו א-ב; רמב"ם שחיטה ח כ; טוש"ע יו"ד נג א; ש"ך שם סק"ב. [175] או"ה הארוך כלל נ דין ו; הגהמ"י שם אות ל; הג"א חולין פ"ד סי' ז; רמ"א שם, וכתב יוהבי נהוג. [176] חולין נו א; שו"ת הרא"ש כלל כ, בשם הרשב"א; טוש"ע ורמ"א שם, ב. [177] הרמ"א שם. [178] שו"ע שם ד. וראה ש"ך שם סק"ב, וט"ז שם סק"ז. [179] רמ"א שם. [180] תורת הבית הארוך בית ד שער א; רא"ש חולין פ"ח סי' ל, ור"ש תרומות ה ט, דעה א; טור יו"ד סי' צט, בשם י"א. [181] או"ז ע"ז

[166] אנציקלופדיה תלמודית שם, הע' 18-19. [167] אנציקלופדיה תלמודית שם הע' 25-27. [168] congenital dislocation of hip. [169] חולין נו א-ב, מחלוקת; רמב"ם שחיטה י ד; טוש"ע יו"ד נה ב. ואם הטריפה בעוף היא דווקא אם נתעכלו הניבים, כמו בבהמה, או שבעוף טריפה גם בלא עיכול ניבים — ראה שיטות הפוסקים באנציקלופדיה תלמודית שם הע' 54-58. [170] חולין כא א; שם לב ב; תמורה יא ב; נידה כד א — מחלוקת אם נבלה או טריפה; רמב"ם שחיטה ג יט; שם אבות הטומאה ב א. [171] רמ"א יו"ד נה ב. ולעניין עוף ראה עוד שיעורים בדרכ"ת שם סקנ"ה. [172] ראה להלן בקטע הבא. וראה טוש"ע יו"ד

שאף עצמות האיסור מצטרפות להיתר, אך לא לאיסור¹⁸²; ויש מחלקים בין עצמות איסור רכות, שמצטרפות אף לאיסור, לבין עצמות קשות ויבשות, שמצטרפות רק להיתר¹⁸³.

בדיני אכילת עצם טמא – האוכל מהעצמות של בהמה חיה ועוף הטמאים, הרי זה פטור אבל אסור, ואין העצמות מצטרפים עם הבשר לשיעור כזית¹⁸⁴; וכן האוכל מהעצמות של דגים טמאים, הרי זה פטור אבל אסור¹⁸⁵.

בדיני בשר בחלב – אין העצמות בכלל בשר לעניין איסור בישול ואכילה עם חלב¹⁸⁶, אבל מדרבנן אסור באכילה¹⁸⁷ ובבישול¹⁸⁸.

מוח העצמות אסור בחלב, כדין שאר בשר¹⁸⁹.

בדיני בשר מן החי – באיסור בשר מן החי אין העצמות מצטרפות להשלים שיעור כזית¹⁹⁰.

ג'לטין – בעניין שימוש בעצמות בעלי חיים ביצירת ג'לטין – ראה ערך כשרות.

בדיני קרבן פסח – השובר עצם בפסח, בין בפסח ראשון ובין בפסח שני, הרי זה לוקה¹⁹¹, אחד השובר את עצם בלילי חמישה עשר, או ששבר בו עצם מבעוד יום, או ששבר אחר כמה ימים, ולפיכך שורפים עצמות הפסח בכלל הנותר מבשרו, כדי שלא יבואו בהם לידי תקלה, והיינו דווקא פסח טהור, אבל פסח שבא בטומאה, אינו לוקה¹⁹².

אין חייבים אלא על שבירת עצם שיש עליו כזית בשר, או שיש בו מוח, אבל עצם שאין עליו כזית בשר, או שאין בו מוח, אינו חייב על שבירתו; היה עליו כזית בשר, ושבר את העצם שלא במקום הבשר – חייב, אף על פי שהמקום ששבר פנוי מבשרו¹⁹³.

השורף עצמות, אינו חייב משום שבירת עצם¹⁹⁴.

פסח שהוא נא או מבושל, ושבר בו את העצם – לוקה, אפילו נפסל בטומאה ויצאה וכיוצא בהם, יש בו איסור שבירת העצם; במה דברים אמורים, כשהיתה לו שעת הכושר ונפסל, אבל אם לא היתה לו שעת הכושר, כגון שנתפגל או נעשה מחשבת זמן או מחשבת שינוי השם, אין בו משום שבירת עצם¹⁹⁵.

פ"ה סי' רעז; רמ"א יו"ד צט א, בשם יש מחמיירים. [182] רא"ש חולין שם ור"ש תרומות שם; טושו"ע יו"ד צט א; רמ"א שם, במקום הפסד. [183] רא"ה בבדק הבית בית ד שער א; ש"ך שם סק"א. [184] חולין קיז ב; רמב"ם מאכלות אסורות ד יח. [185] תו"כ ויקרא יא יא. וראה רמב"ם שם, שהביא דין זה בעצמות בהמה, חיה ועוף, ולא הזכיר עצמות דגים. [186] חולין קיד א; רמב"ם מאכלות אסורות ט ו; טושו"ע יו"ד פז

ו. [187] ש"ך שם סק"ב; פרי תואר שם סק"ו. [188] באה"ט שם סק"ט; חכמת אדם מ ו. [189] פרמ"ג יו"ד סי' פז בשפ"ד סק"ב; דרכ"ת שם סק"א. [190] בי"ח יו"ד סי' סב. [191] שמות יב מו; במדבר ט יב. [192] פסחים פד א-ב; ירושלמי פסחים ז ב; רמב"ם קרבן פסח י א-ב. [193] פסחים שם; רמב"ם שם ג. [194] פסחים שם; רמב"ם שם ד. [195] פסחים שם; רמב"ם שם ה. וראה בהשגת הראב"ד שם.

היה גדי קטן ורך, שעצמותיו רכים, לא יאכל אותן, שזה שובר עצם, ואם אכל – לוקה. זה הכלל, כל שנאכל בשור הגדול אחר שיתבשל, הוא שמתור לאכול כנגדו מן הגדי הרך אחר צלייתו¹⁹⁶.

השובר אחר השובר בעצם אחת, הרי זה לוקה¹⁹⁷.
האוכל עצמות רכות של נבלת עוף טהור – טהור²⁰⁴.

אין העצמות בכלל אכילת בשר של קרבן פסח¹⁹⁸.

בדיני פיגול ונותר – אין העצמות בכלל איסור נותר¹⁹⁹, והאוכל עצמות מקרבן שנעשה פיגול או נותר, או שהיה טמא כשאכל אותם מקרבן כשר, אינו חייב²⁰⁰.

בדיני טומאה – הנוגע בידיו בעצמות של פיגול או נותר, ידיו טמאות²⁰¹.

העצמות, אפילו אם הן רכות, אינן נחשבות כבשר, ולפיכך אינן מטמאות בטומאת נבלה, אפילו אם בישלם הרבה²⁰².

העצמות נחשבות כשומרי אוכלין לעניין טומאת אוכלין, ולפיכך עצם שיש

עליו בשר, כל שכנגד הבשר מצטרף; היה עליו הבשר מצד אחר – רבי ישמעאל אומר, רואים אותו כאילו הוא מקיפו בטבעת, וחכמים אומרים, שכנגד האוכל מצטרף²⁰³.

בדיני מוח עצמות – המוח שבעצמות הרי הוא כבשר לכל דבר, יוצא בו ידי חובתו בפסח, וחייבים עליו משום פיגול ונותר, ומטמא במת ובנבלה ובשרצים²⁰⁵.

בדיני קרבנות – הראש הוא אחד מחלקי קרבן העולה שיש מצווה להקטירו על המזבח²⁰⁶.

העצמות אף הן בכלל חלקי קרבן העולה שמצווה להקטירם²⁰⁷.

בדיני פרה אדומה – עצמות פרה אדומה היו נכתשים יחד עם שאר הפרה, ובכך היו כשרים לקידוש²⁰⁸, אבל עצם שנכתש בפני עצמו ולא נתערב עמו מאפר גמור, אם קידש בו פסול²⁰⁹.

בדיני אוב וידעוני – ידעוני²¹⁰ זה

[196] פסחים שם; רמב"ם שם ט. [197] ירושלמי פסחים ז יג; רמב"ם שם ד. וראה עוד בדיני שבירת עצם בקרבן פסח במנ"ח מ' טז. [198] מכילתא שמות יב ח. [199] תו"כ ויקרא ז יז. [200] זבחים לה א. [201] פסחים פג א; חולין קכה א; רמב"ם אבות הטומאות ח ד. [202] חולין עז ב; רמב"ם אבות הטומאות א ז. [203] משנה עוקצין ב ב. ולעניין הלכה – ראה מחלוקת הרמב"ם והראב"ד, טומאת אוכלין ה טו. [204] ביצה ז א; רמב"ם אבות הטומאות ג י. וראה בכס"מ שם. וראה עוד רש"י ומאירי ביצה שם; משל"מ מאכלות אסורות ח ו. [205] רמב"ם טומאת מת ב ה; שם ג י. וראה פסחים פד ב; חולין קכה א. [206] ויקרא א יב; חולין כז א. [207] זבחים פה ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ו ב; שם פסולי המוקדשין ג טז. וראה שם, אם מדובר דווקא שלא פירשו. וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך י, ע' הקטרה (א). עמ' תנג-ד. [208] משנה פרה ג יא. [209] מפרשי המשנה שם. [210] דברים יח

המניח עצם ידוע²¹¹ בפיו, והוא מדבר ב. רקע היסטורי מאליו²¹².

הידיעות הראשונות על הטבק בספרות הרפואית של העולם המערבי הן משנת 1561 למנינם. אכן, בקרב ילידי יבשת אמריקה האינדיאנים היה עישון הטבק מנהג נפוץ כבר הרבה מאות שנים לפני בוא הספרדים לאמריקה.

אחת הצורות של בעל אוב²¹³ הוא הלוקח גולגולת המת ומקטיר לה ומנחש בה, עד שישמע כאילו קול יוצא מתחת שחיו שפל עד מאד ומשיבו²¹⁴.

בדיני טומאת כלים – כלים העשויים מעצם, מקבלים טומאה²¹⁵, ואין הבדל אם הם עשויים מעצם חיה או בהמה²¹⁶, טהורים או טמאים²¹⁷, אדם או שרץ²¹⁸, אבל כלים העשויים מעצמות עוף, אינם מקבלים טומאה²¹⁹, וכן כלים העשויים מעצמות דגים, אינם מקבלים טומאה כלל, לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים²²⁰.

עקור – ראה ערך סריס

עקריות – ראה ערך פוריות ועקריות

עֶשׂוֹן

א. הגדרת המושג

בערך זה יידונו ההיבטים הרפואיים וההלכתיים הנוגעים לעישון טבק בצורת סיגריות, סיגרים, או מקטרות.

במקורות העבריים מאותם ימים הוא נקרא דאבאקו; העישון נקרא 'שתית הטוטון', שמקורו מהשפה הטורקית; מקטרת העישון, בעיקר של אדמוריים, נקראה לולקי-ציבוק, שאף זה מקורו בשפה הטורקית. אגב, יש לציין כי המושג "סיגריות" מופיע במשנה⁴ בתור מין ירק שזהותו לא ברורה, ואף יש גרסאות שונות בכתבי יד לצמח זה⁵.

[218] ר"ש, רא"ש ורע"ב כלים יז יד.
[219] ספרי, חולין ורמב"ם שם. [220] רמב"ם טומאת מת ו א.
[1] Tobago. ואגב, טאבאגו בשפה האינדיאנית פירושו מקטרת.
[2] Jean Nicot.
[3] Nicotiana tabacum. [4] משנה שביעית ט ה.
[5] ראה הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, עמ' 197.

יא. [211] לפי רש"י ידוע הוא שם חיה, ולפי הרמב"ם ידוע הוא עוף. [212] סנהדרין סה ב; רמב"ם ע"ז ו ב. [213] דברים יח יא.
[214] סנהדרין סח ב; רמב"ם ע"ז ו א. וראה בלח"מ שם. [215] משנה כלים ב א; שם טו א; ספרי במדבר יט יד; רמב"ם הקדמה לסדר טהרות; רמב"ם כלים א א-ב. [216] חולין כה ב; רמב"ם כלים א ב. [217] שבת כח א.